

EBULFEYZ MUSTAFA EFENDİ VE ÜNLÜ ESERİ RİSALE-İ FEYZİYYE'YE AİT YENİ BİLGİLER

Bedizel ZÜLFİKAR AYDIN*

18. yüzyılda yazılmış bir müfret müfret deva kitabı olan *Risâle-i Fezziyye fi-lugati'l müfredâti't-tıbbiyye* pek çok kaynakta Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'ye (ölm. 1632) âit gösterilmiş, daha sonra bu yanlış düzelten bazı araştırmacılar ise Hekimbaşı Hayatizade Mustafa Efendi'yi bu defa da eserin gerçek müellifinin hocası olarak bildirmişler ve bu eserin onun adına ithafen *Risâle-i Fezziyye* adıyla isimlendirildiğini ileri sürmüşlerdir¹. Ancak eser ve müellifle ilgili yaptığımız araştırmalarda bu bilgilerin doğru olmadığını gördük. Dolayısıyla bu çalışmada şimdiye kadar bilinen bazı yanlış bilgiler düzeltilecek, müellif ve eserle ilgili yeni bilgiler aktarılacaktır.

Risâle-i Fezziyye'nin gerçek müellifi Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi değil Ebulfeyz Mustafa'dır. Bizzat müellif, eserinin mukaddimesinde kendini tanıtırken adını ve künyesini şöyle verir: "Mustafa b. Mehmed b. Ahmed et-Tabib"²

Salih b. Nasrullah *Gâyetü'l-beyan* adlı eserini tercüme eden Ebulfeyz Mustafa bu eserin önsözünde ise kendinden bahsederken "Mustafa Ebu'l-Feyz dâileri..."³ ifâdesini kullanmaktadır.

İncelediğimiz *Risâle-i Fezziyye* nüshalarının istinsah kayıtları ise Tabip Mustafa'yı "Ebu'l-Feyz Medhi Mustafa Efendi"⁴ diye tanıtmaktadır. Kendisinin hiç zikretmediği bu "Medhi" adı mıdır, lakabı mıdır, bilemiyoruz.

* Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sağlık Meslek Yüksek Okulu.

1 Bu kaynaklardan bazıları, Hayatizade Mustafa Feyzi. *Yabancı Bitkiler Sozluđu; Yabancı Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanılışları*. 2 c., Çev. Hadiye Tuncer. Ankara, 1978, "T. C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı", Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, 3. c., İstanbul, 1342 (1923), s. 232-233, 237; B. Şehsuvaroğlu. *Eczacılık Tarihi Derstleri*, İstanbul, 1970. s. 298; O. Ş. Gökyay. *Destursuz Bađa Girenler*. İstanbul, 1988, s.188-190; T. Baytop. *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi, Geçmişte ve Bugün*. İstanbul, 1984, s.41; *Türkiye Kütüphaneleri İslamı Tıp Yazmaları Kataloğu*, Hazırlayanlar. R. Şeşen vd., İstanbul, 1984, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, s.214, 218-219; C. İzgi. *Osmanlı Medreselerinde İlim* 2. c., İstanbul, 1997, s. 93,-95 gibi.

2 *Risâle-Feyziyye fi lugati'l-mufredatu't-tıbbiyye*. Cer. Tıp Tarihi Ktp Nu:115/1, v. 1b.

3 Salih b. Nasrullah. *Nuçhetü'l-ebdân Tercemeti Gâyeti'l-ıtkan* Çev. Ebulfeyz Mustafa. İstanbul, 1303 (1885), Matbaa-i Osmaniyye, s. 4.

4 Cer. Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v.108b; Nu:149, v.126b.

Ebulfeyz Mustafa'nın doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yok. Ancak *Hulâsatü't-tıbb* adlı eserinin önsözündeki "...tarih-i hicretin 1163 senesine bâliğ oldukda sinn-i fakir yetmiş ikiye bâliğ olmuş idi...⁵ ifadesinden h. 1091 tarihinde doğduğu anlaşılmaktadır.⁶

Ebulfeyz Mustafa hekim olduğunu yukarıda zikrettiğimiz künyesinde bildirir. Ayrıca bir başka eserinde, *Düstûrû't-tabib fi ameli mizânî't-terkib* adlı eserinde de Sultan Ahmed Darüşşifasında birinci tabip olduğunu anlatmaktadır.⁷

Ayrıca yine, incelediğimiz *Risâle-i Feyziyye* nüshalarının istinsah kayıtları da onu bize "huzzâk-ı etibbâ-ı zamaneden" ve "Sultan Ahmed Dârü'ş-şifası Reisü'l-etibbasi"⁸ olarak tanıtmaktadırlar.

Tabip Mustafa'nın tıp fennini nasıl öğrendiğini de yine *Risâle-i Feyziyye*'den öğreniyoruz. Burada, gençlik yıllarından bugüne gelinceye kadar tıpla uğraştığını; tıbbın bütün inceliklerini ve hakikatlerini, bütün kaidelerini ve pratik uygulamalarını öğrenmek için uzun yıllar Reisületibba hizmetinde çalıştığını ve Allah'ın lütuf ve keremiyle, gücü yettiğince pratik uygulamaları yapar ve hastayı tedavi eder hale geldiğini anlatır.⁹

Kimdir bu hizmetinde bulunduğu Reisületibba? Daha evvelce de belirttiğimiz gibi bazı kaynaklar Tabip Mustafa'nın Hayatizade'nin talebesi olduğunu yazarlar. Ancak biz eserlerinde Hayatizade ile ilgili hiçbir kayda rastlamadık. Zaten Ebulfeyz Mustafa'nın doğum tarihini tespit etmiş olmamız böyle bir ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Çünkü buna göre Hayatizade 1692'de öldüğünde Ebulfeyz Mustafa 12-13 yaşlarındaydı. Ayrıca *Düstûrû't-tabib fi ameli mizânî't-terkib* adlı eserini Reisületibba Ömer Efendi (ölm.1723)'ye "arz ettiğini"¹⁰ bildirmesi ve *Risâle-i Feyziyye*'de Ömer Efendi için kullandığı "rehnümâ-yı tarikat-ı fenn-i tabâbet olan vaktinin ferîdi ve asrının vahîdi Reisü'l-etibba-i şehriyârî, üstâdım, velinimetim..."¹¹ ifadesi bize bu Reisületibbâ'nın yani Ebulfeyz Mustafa'ya ustalık etmiş kişinin Ömer Efendi olabileceğini kuvvetle düşündürmektedir. Bu ifadelerden hareketle Ebulfeyz Mustafa'nın, tıbbi ustacı olarak usulüyle öğrendiğini düşünebiliriz. Ancak Bursalı Tahir'in, müellifinin çeşitli mollalıklarda bulunduğunu söylemesi onun ilmiyle tahsili görmüş olmasını

5 Suleymaniye Ktp. Reşit Efendi 691, v. 65a.

6 Hicrî olarak verdiğimiz bu tarihleri milâdî tarihe çevirdiğimizde 1091 (1680)- 1163 (1750) tarihlerini bulmaktayız. Ancak bu durumda aradaki fark 70'e çıkmaktadır. Konuya tarih çevirisiyle uğraşan uzmanların açıklık getireceğine inanıyoruz.

7 Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi 2559/2, v.115b.

8 Cer.Tıp Tarihi Ktp. Nu.115/1, v.108b; Nu.149, v.126b.

9 Cer.Tıp Tarihi Ktp. Nu.115/1, v.1b-2a.

10 Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi 2559/2, v.115b-116a.

11 Cer.Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v94a.

gerektirmektedir.¹² Kaynaklarımız yeterli olmadığından bu konuda kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Tanıttığımız bu müellif ve eseriyle ilgili bir diğer yanlış bilgi eserin Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi adına yazıldığıdır. Oysa eser Kazasker Feyzullah Efendi adına yazılmış, eserin adı da onun adına nispetle “Risâle-i Feyzîyye” diye isimlendirilmiştir. Bu durum eserin mukaddimesinde de açıkça ifade edilmektedir. Müellifimiz “dertlilerin ve kimsesizlerin sığınağı olan bir melek tabiatlı zâtın yüce kapısına intisâb ve istinâd” ettiğini bildirerek ondan uzun uzun övgülerle söz eder.¹³ “Fakirlik akrebinin sokmasıyla yararlı”, “sıkıntı ateşinin ilktihabıyla hummâlî” iken bu hallerden onun sayesinde kurtulduğunu ve bu edviye lügatını onun bol nimetlerine bir teşekkür ifadesi olarak tasarladığını anlatır. Ve sonunda, “Böyle kerem sahibi bir zâtın adına yazılan bir risâlenin aynı isimle müsemma olması uygun olacağından bu risâle şerefli isimlerine kıyasla Risâle-i Feyzîyye fi lügati'l-müfredâti't-tubbiyye ismiyle isimlendirilmiştir”¹⁴ der.

Ebulfeyz Mustafa'nın eserlerine gelince, bunlardan biri Hekimbaşı Salih b. Nasrullah (ölm.1670)'ın *Gâyetü'l-itkân* isimli Arapça eserinin Türkçe'ye tercümesidir. *Nüzheti'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân* adını verdiği bu tercüme, Hekimbaşı Salih b. Nasrullah'ın torunlarından Kazasker Feyzullah Efendi'nin ricası üzerine yapan Ebulfeyz Mustafa tercüme, 1141 (1728) senesinde tamamlamıştır. Eser 1303 (1885) de İstanbul'da basılmıştır.

Bir diğer eseri *Düstûrî't-tabib fi 'ameli mizâni't-terkiib*'dir. 1136 (1723) da yazdığı bu eser, müfret-mürekkep devâlardan ve ölçülerden bahseden küçük hacimli bir eserdir.

Ebulfeyz Mustafa'nın bir başka eseri de *Hülâsatü't-tıbb*'dir. Bu eser de bazı kaynaklarda Hayatizade Mustafa Feyzi Efdendi'ye âit gösterilmiştir.¹⁵ Ancak eserin önsözündeki “...tercümesine muvaffak olduğum *Gâyetü'l-itkân* tercümesi ki...”¹⁶ ifadesi, müellifin Ebulfeyz olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu eser müellifin tabiriyle “tabibe bilmesi lâzım olan kavâidın hülâsası” nı anlatan 40 varak hacminde eserdir.

Ebulfeyz Mustafa'nın yeni tespit edilen bir diğer eseri de *Tuhfe-i Müteehhilîn (Müşevvikü't-Tıbb fi Emri'l-Cimâa)*'dir. Eseri ilim âlemine tanıtan Prof. Dr. İter Uzel, bunun bir bahname olduğunu belirterek şöyle der: “Eserin önsözünde yazar, Şirazi'nin bahname tercümesi olduğunu söylüyorsa da fihristi ve

¹² Bursalı Mehmed Tahir: a.g.c., 3. c., s. 237

¹³ Cer Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v.2a-b

¹⁴ Cer Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v2b-3a

¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir. a.g.c., 3.c., s.233; *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, s. 215

¹⁶ Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 691, v.64b-65a

içeriği başka Şirazi tercümelerine uymamaktadır. On bölümden oluşan eserin bir cinsel terbiye ve kozmetoloji eseri olduğu sonucuna varılmıştır".¹⁷

Bursalı Mehmed Tahir, Ebulfeyz Mustafa'nın Yenişehir, Bursa ve Mekke mollalıklarında bulunduğunu ve 1157 (1744) de İstanbul'da vefat ettiğini bildirmektedir.¹⁸ Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Hülâsatü't-tıbb'ın önsözünde 1163 (1749) de 72 yaşında olduğunu bildirdiğinden dolayı bu tarih doğru olamaz. H. Tuncer'in *Yabanî Bitkiler Sözlüğü* adlı eserinde, "Yazarın ölüm tarihini de çok araştırdım. İstanbul Ragıb Paşa ktp. 945 numarada kayıtlı şöyle bir şerh buldum: Faziletli tabib ve mütercim Ebul Feyyaz Mustafa Efendi 1168 senesi Cemaziyel Evvelin 26'ıncı Pazartesi günü ikinci namazında hakkın rahmetine kavuşmuştur. Tanrı günahlarını aff etsin")¹⁹, şeklinde bir bilgi verilmektedir. Ragıb Paşa Ktp. 945 numarada kayıtlı, yazarın sözünü ettiği eser *Hülâsatü't-tıbb*'dir. Ancak biz bu eserde böyle bir kayda rastlamadık. Tuncer'in verdiği bu bilgi Ebulfeyz'in ölüm tarihi olarak daha uygun görünmekle beraber kaynağın doğruluğunu tespit edemediğimiz için yine de kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Biraz da *Risâle-i Feyziyye*'den söz ederek eseri tanıtalım: Küçük hacimli bir eser olan *Risâle-i Feyziyye* lugat şeklinde düzenlenmiştir. Ne zaman telif edildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yok. Ancak Ebulfeyz Mustafa'nın Reisületibba Ömer Efendi'den bahsederken "merhum" ifadesini kullanması ve Ömer Efendi'nin 1723 tarihinde vefat etmiş olması eserin telifinin bu tarihten sonra olduğunu göstermektedir.

Ebulfeyz Mustafa önsözünde, böyle bir eser yazmadaki asıl gayesinin "merzâ'yı müslimîn" in tedavisi sırasında karşılaşılan güçlüklerin halli olduğunu bildirir. Bu güçlükler, bazı hâzik tabiplerin Latince kitaplardan tercüme ettikleri mürekkebâtı içeren ve akrabadin adı verilen eserlerde yer alan terkiplerin içindeki müfret devâların isimleri konusunda ortaya çıkmaktadır. Çünkü terkiplerin içindeki müfret devâların isimleri ya Türkçe, ya Arapça ya Farsça veya Latince yazıldığından, bu devaların ne oldukları bilinmek istendiğinde, Türkçe ismi verilenin Arapça karşılığını bulmada zorluk veya Arapça ismi yazılanların çoğu Yunanca veya Farsça'dan Arapçalaştırılmış olduğu için Arapça lügat kitaplarında da yazılmadığından Türkçesini anlamada zahmet çekilmektedir. Bu sebeple Ebulfeyz Mustafa müfret devâların Türkçe ve Arapça isimlerini bulabildiği ölçüde toplamış ve her harfi Türkçe ve Arapça olmak üzere iki fasla ayırmıştır. Bunu her bir müfret devâ Türkçe isimle geçtiğinde Arapçasını, Arapça olarak zikredildiğinde Türkçesini bilmeye kolaylık olsun diye yaptığını bildirir.²⁰ Ancak eserin bütününe baktığımızda Türkçe ve Arapça başlıklar altında tanıtılan devâların yanında

17 İ. Uzel, "Yeni Bulunan bir bahname: Tuhfe-i Müteehhilin" IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi. 18-20 Eylül 1996, İstanbul, Bildiri Özetleri, s. 836.

18 Bursalı Mehmed Tahir: a.g.e., 3. c., s.237.

19 H.Tuncer, a.g.e., 1.c., s.XVII.

20 Cer. Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v.2a

zaman zaman farklı dillerdeki -Farsça, Yunanca, Berberice, Latince, Hintçe-devâların da tanıtıldıklarını görüyoruz. Mesela,

“Atrilal, ism-i Berberidir...”²¹ gibi.

Eserdeki devâların açıklamalarına da kısaca değinecek olursak; bu açıklamalar genellikle çok kısa ifadeler halinde iken zaman zaman birkaç satır, ender olarak da yarım varak sürer. Bazen devânın çeşitlerinden, biçiminden, hangi bölgeye ait olduğundan bahsedilir. Uzun süren açıklamalarda ise genellikle o devâyaya ait garip olaylardan, inanılması güç vakalardan söz edilir. Ayrıca eserde; ipeka, çöpçini, tütün gibi yeni tanınan devâlara yer verilmesi ve bunların “nev-zuhur” olduklarının belirtilmesi ilgi çekicidir. Ancak devâların tedavi edici özelliklerine ait hiç bilgi verilmez; “bedeli”, “müslihi”, “tabiati”, “mikdâr-ı şerbeti” gibi hususiyetlerine ise hiç değinilmemiştir.

Eserin kaynaklarına gelince, Ebulfeyz Mustafa bunu da şöyle açıklar: Birinci fasılda müfret devâların Türkçe isimlerini halk dilinde geçerli olan kelimelerle yazılmış, ikinci fasılda Arapça devâları tanıttığı fasılda ise eski hekimlerden Şeyh Davud-ı Antakî'nin Tezkeresindeki müfret devâ isimlerini vermiştir. Ayrıca *Tezkere-i Davud*'da olmayan ancak hekimler arasında geçerli olan ve kullanılan müfret devâları da yazdığını bildirir.²² Ancak biz bu eserde İbn Baytar, Dioskorides, Hacı Paşa, İbn Şerif, Lutfullah b.Yusuf Halimi, İbn Sina, Yusuf b. İsmail el-Kutubi gibi müelliflerden de alıntılar yapıldığını tespit ettik.

Ebulfeyz Mustafa, bu eserinde çeşitli eser ve müelliflerden topladığı bilgileri aktarmış, bunlara bir şey ilâve etmemiştir, diyebiliriz. Hekim olduğunu bildiğimiz Ebulfeyz Mustafa'nın hiçbir tecrübesini aktarmamasını eserin yazılış gayesinin devâların tanınmasını sağlayacak bir lügat tertip etmesiyle açıklayabiliriz.

Risâle-i Feyziyye Hadiye Tuncer tarafından günümüz harflerine çevrilmiş ve sadeleştirilerek “Yabani Bitkiler Sözlüğü; Yabani Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanılışları” gibi eserin orijinal adına ve içeriğine hiç uymayacak bir adla iki cilt olarak yayımlanmıştır.²³ Bu eserde, Osmanlıca metnin çevirisinde çok sayıda okuma hataları yapılmış, anlaşılamayan yerler atlanmış, metin sadeleştirilirken çeşitli yanlış anlamalar yapılmış, esere ve müellife ait pek çok yanlış bilgi verilmiştir.²⁴ Ayrıca T. Baytop H. Tuncer çevirisinde bulunan, A. K. Bedevian'dan alınmış resimlerin sıralanmasında bazı düzensizlikler yapıldığını, bunun sonucu olarak da resimler ile metin arasında pek çok uygunsuzluklar meydana geldiğini belirtmektedir.²⁵ Bütün bu yanlışlara ilâveten, H. Tuncer'in *Risale-i*

21 Cer. Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v.7b

22 Cer. Tıp Tarihi Ktp. Nu:115/1, v.2b-3a.

23 H. Tuncer, a.g.e.

24 Bu çeviride yer alan bazı okuma ve çevirme hataları için bkz. O. Ş Gökyay, a.g.e. s 188-195.

25 T. Baytop, *Türkiyede Bitkiler İle Tedavi; Geçmişte ve Bugün*, İstanbul, 1984, “İ.Ü. Yay. No. 3255, Eczacılık Fak No:40”, s.41

Feyziyye'nin ikinci cildi olarak “Yabanî Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanılışları” adıyla takdim ettiği bölümün de 17. yüzyılda Hekimbaşı Sakızlı İsa Efendi tarafından yazılmış, *Müfredât-ı İsâ Efendi fi't-tıbb* adlı eser olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.

Tıp tarihimizde çok bilinen bir eser olan *Risale-i Feyziyye* ve müellifi hakkında bu kadar çok yanlış yapılmış olması, yapılan yayınlarda aktarmadan ziyade bizzat yapılan kontrollerin önemini ve yapılan çevirilerde bilimsel usullere bağlı olmanın gerekliliğini bir kez ortaya koymaktadır.